

Mühazirə № 3

Mövzu: Türk dillərinin inkişaf tarixi

Plan:

3.1. Türk dillərinin inkişaf dövrləri;

3.1.1. Ən qədim türk dövrü;

3.1.2. Qədim türk dövrü;

3.1.3. Orta türk dövrü;

3.1.4. Yeni türk dövrü;

3.1.5. Ən yeni türk dövrü.

3.1. Türk dillərinin inkişaf dövrləri

Türk dillərinin tarixi haqqında həm xarici, həm də keçmiş Sovet İttifaqında yaşayan türkoloqların fikri olmuşdur. İ. Stralenberq, R. Rask, M. Müller, V. Şott, M. Kastren, V. Kotviç, Y. Nemet, L. Ligeti, K. Mençes, Q. Ramstedt, M. Resenen, V. V. Radlov, S. Y. Malov, N. A. Baskakov və başqaları türk dillərinin inkişaf tarixi barəsində fikir söyləmişlər. Son vaxtlar türk dillərinin tarixi barəsində daha çox yayılmış bölgünü belə vermək olar: 1. Altay dövrü; 2. Hun dövrü; 3. Qədim türk dövrü; 4. Orta türk dövrü; 5. Yeni türk dövrü; 6. Ən yeni türk dövrü. Bu bölgünü şərti olaraq belə qruplaşdırmaq olar:

I. Ən qədim türk dövrü (pratürk mərhələsi) – m.ö. IV minillik- m.s. V əsrlər;

II. Qədim türk dövrü – V-X əsrlər;

III. Orta türk dövrü – X-XVI əsrlər;

IV. Yeni türk dövrü – XVI-XX əsrlər;

V. Ən yeni türk dövrü – XX əsrin sonlarından dövrümüzədək.

3.1.1.Ən qədim türk dövrü

Ən qədim türk dövrü iki mərhələni özündə birləşdirir:Altay və Hun mərhələsi.

Bu dövrü xarakterizə edən heç bir abidə dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır. Yunan, Çin,ərəb mənbələrinə əsasən,m.ö.I minilliyə qədər davam edən Altay imperiyasının varlığından danışmaq mümkündür.Bu dövrdə türk qəbilə və tayfaları,əsasən,heyvandarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuşlar.Onlar köçəri həyat tərzi keçirmiş,əsasən, günəşə, aya, ulduza,oda,dağa və s.-yə sitayiş etmişlər.Baykal gölü ətrafında,Monqolustanda,Tuvada tapılan rəsmlər (daş üzərində) bu dövr haqqında müəyyən təsəvvür yaradır.

Altay dövründə üç böyük dil ailəsi fəaliyyət göstərmişdir:*türk dilləri,monqol-tünqus-mancur dilləri* və *uqor-fin dilləri ailələri*.Bu dillər arasında uzun müddət əlaqə olmuş,sözlərin leksik,qrammatik quruluşunda uyğunluq özünü göstərmişdir.

Ən qədim türk dövrünün ikinci mərhələsi hunlarla bağlıdır.Hun imperiyası m.ö.I minillikdən eramızın V əsrinə kimi Monqolustan çöllərində,Baykal gölü hövzəsində müxtəlif xalqları öz ətrafında birləşdirən hunlardan qurulmuşdur.

Hunlar ən qədimlərdə (m.ö.20-ci illərdə) dövlət quruluşuna malik olmamış,tayfalar halında köçəri həyat keçirmişlər.Hunların qurduğu Hun imperiyası 300 il mövcud olmuşdur.Hun imperiyası nizam-intizamlıdövlətçilik ənənəsi möhkəm olan,ağıl və məntiqə əsaslanan bir imperiya kimi tanınmışdır.Hunlar eramızın III əsrində dörd qola bölünmüşdür:1.Volqa və Ural çayları boyunda məskən salanlar;2.Yeddi İrmaq ərazisində yaşayanlar;3.Öz ata-baba yurdlarında yaşayanlar;4.Böyük səhranın hər iki sahilində Çans,Ordos və Almanda yerləşənlər.

Hun imperiyası qəbilə imperiyası idi.Burada 24 qəbilə birliyi özünü göstərirdi.Qəbilə başçıları ildə bir neçə dəfə toplaşıb özlərinə rəhbər-hakim – Şanyuy seçirdilər.Hakimin seçilməsi üçün qəbilə başçıları fikirlərini bildirir,bir-biri ilə məsləhətləşib özlərinə rəhbər seçirdilər.

Çin mənbələrindən məlum olur ki,hunların yazısı da olmuşdur.Bu yazı dövrümüzdə gəlib çatmamışdır.Hunlar türkdilli olmuşlar.Güman ki,Göytürk əlifbasının əsasını hun

əlifbası təşkil etmişdir. Hun dilinin qədim bulqar, qədim Xəzər və qədim çuvaş dili ilə genetik cəhətdən ümumiliyi olmuşdur. Şərqi hunların dilinin daha çox yakut dilinə uyğun gəlməsi fikri də türkoloji dilçilikdə özünə yer tapmışdır.

3.1.2. Qədim türk dövrü

Qədim türk dövrünün yazılı abidəsi Orxon-Yenisey yazılarıdır. Orxon-Yenisey yazıları İ.T. Stralenberq tərəfindən aşkar edilmişdir. Orxon-Yenisey yazısı düz iki yüz il öz tədqiqatçısını gözləmişdir. Nəhayət, danimarkalı alim V. Tomsen 1893-cü ildə bu yazının oxunması sistemini kəşf etmişdir. Məlum oldu ki, yazılar – mətnlər türk (Göytürk) dilindədir. V. Tomsenin açar saldığı Orxon-Yenisey yazıları V. Radlovun, Melioranskinin və başqalarının köməyi ilə oxunmuşdur.

Orxon-Yenisey yazıları bir abidə kimi təqdim olunsada, tapıldıqları yerə və məzmununa görə bir-birindən fərqlənirlər. Onların hər ikisi qəbirüstü yazılı abidə olsalar da, mahiyyətcə fərqlənirlər. Belə ki, Yenisey yazılarında əsas məqsəd mərhumun ölümündən duyulan kədərdən onun yaxınlarının, qohumlarının qəmlənməsi təşkil edir. Orxon yazılarına gəldikdə isə əsas məqsəd türk xalqını qorumaqdır. Onun dövlət quruculuğunu, azadlığını, döyüş gücünü nümayiş etdirməkdir. Orxon yazılarının janrına “qəhrəmanlıq eposu”, “tarixi qəhrəmanlıq poeması” adlarını vermək olar. Yenisey yazılarının məzmununda dərin bir kədər, hüzn olduğu üçün onu “Əski Türk Yenisey epigrafiya ədəbiyyatı” nümunəsi hesab etmək olar. Yenisey yazıları epitafiyalardan ibarətdir. Bu epitafiyaların mətnləri nəsr şəklindədir. Ümumiyyətlə, epitafiya janrını təmin edən şərt ondakı hüznün, kədərin olmasıdır.

Orxon və Yenisey yazıları bir-birindən tək-cə məzmunu, janrı baxımından deyil, həm də tapıldıqları əraziyə görə də fərqlənirlər. Belə ki, Orxon yazıları Monqolustanın quzeyində Orxon çayı yaxınlığında tapılmışdır. Yenisey yazıları isə indiki Rusiya Federasiyasının Tuva, Xakasiya, Krasnoyarsk və Minusinski ərazisində aşkar edilmişdir.

Qədim türk dövrünün ilk dövləti (697-745) haqqında məlumatı Kül-tikin, Bilgə kağan və Tonyukuk şərəfinə yazılmış abidələrdən öyrənirik. Bu abidələr Orxon abidələri kimi

adlanmışdır. Abidələr Hun imperiyasından dövründən sonra türklərin yeni qurduğu Göytürk imperatorluğunun xəzinəsidir.

Qədim türk dövrünün yeni mərhələsi uyğur mərhələsi adlanır (745-840). Dünya hökmdarlarını, vəzirləri yüksək bir mədəniyyət qurmuş olan uyğur türklərindən seçirdilər. Yüksək mədəniyyət quran türk dövlətlərindən biri də Uyğur xaqanlığıdır.

745-ci ildə Göytürk hakimiyyəti sona yetir və bu dövlət üzərində Uyğur xaqanlığı qurulur. Dövlətin paytaxtı Orxon çayı sahilində ilk uyğur xaqana olmuş Kutluq Bilgə Kül tərəfindən tikdirilmiş “Ordu-Balıq” şəhəri olmuşdur.

Uyğurların zəifləməsindən istifadə edən qırğız türkləri 840-cı ildə hakimiyyəti ələ keçirirlər.

Uyğurlar Göytürk əlifbasını buraxmış, soqdi əlifbasına keçmişlər. İran köklü olan soqdi yazısı 3 sait, 15 samit hərfdən ibarət olub, sağdan sola yazılır.

Qədim türk dövrünün uyğur mərhələsində uyğur dastanlarından “Törəyiş” və “Köç”ün adlarını qeyd etmək olar.

Qədim türk dövrünün üçüncü mərhələsi qırğız mərhələsidir. Bu mərhələ 840-920-ci illəri əhatə edir. Bu mərhələ “Manas” dastanı ilə seçilir. Qırğız alimi Çokan Valixanov dastanı ilk dəfə yazıya almış, bəzi parçalarını rus dilinə tərcümə etmişdir. Lakin onun bu sahədəki fəaliyyəti səthi xarakter daşmışdır. “Manası” yazıya alan V.V. Radlov 1885-ci ildə dastanı qırğız dilində rus transkripsiyası ilə Sankt-Peterburqda, alman dilinə tərcümə edərək Leypsiqdə çap etdirmişdir.

Dastanla bağlı tədqiqat aparanlar sırasına V. Cirmunskinin, M. Auezovun, B. Yunusəliyevin, K. Raxmatullinin və Ç. Aytmatovun da adını qeyd etmək olar.

“Manas” dastanı türkiyəli alimlərin də diqqətindən yayınmamışdır. Türkiyədə Məhmət Fuad Körpülü, Zəki Vəlidi Toğan və Əbdülqadir İnan da dastanı tədqiq etmişlər. Əbdülqadir İnan bu dastanı nəsr şəklinə salmış və nəşr etdirmişdir.

“Manas” dastanının 65 variantı mövcuddur. Qəhrəmanlıq dastanı kimi onun sujet xətti, bədii tutumu, obrazlar sistemi olduqca zəngindir. Dastan əsasən, IX-XI əsr hadisələrini əks etdirir. Bununla belə, “Manas” dastanı bir yox, bir neçə dövrün hadisələrini özündə cəm edir. Ona görə də bu dastanı bütövlükdə konkret bir zamana aid etmək olmazdı.

Qədim türk dövrü ilə bulqar və xəzər mərhələsi də bağlıdır. Bulqar oğuzların qardaşı kimi miladdan öncə ondan ayrılmışdır. Oğuzların şərqə doğru yayılanları bulqar adlanmışdır.

Xəzərlər sabar türklərinin bir qoludur. Xəzərlər Şimali Qafqazda yaşayan türk xalqlarının formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Bulqarlara gəldikdə isə onlar tatarların, başqırdların, qaraçay-balkarların formalaşmasında güclü təsiri olmuşdur.

3.1.3. Orta türk dövrü

Bu dövrdə türk dillərinin fonetik, leksik və qrammatik quruluşunda təkmilləşmə, cillənmə, sabitləşmə özünü göstərir. Qədim türk yazısı ərəb əlifbası ilə əvəz olunur. Ərəb və fars dillərinin rəsmi dövlət dili olması türk dilində əsərlərin yazılmasına maneçilik törətdi.

Bu dövrdə türk-islam dövləti kimi Qaraxanlı dövləti (940-1212) fəaliyyət göstərir. Orta dövrdə monqol istilasına qədər fəaliyyət göstərən dövlətlərdən biri də Səlcuqilər dövləti (XI-XIII) idi. Dövrü şərtləndirən dövlətlər sırasında Xarəzmşahlar (XIII), Qaraqoyunlular (1380-1469) və Qaraqoyunlu (1350-1502) xüsusilə diqqəti çəkir.

Orta türk dövründə oğuz-karluq-qıpçaq, qırğız-qıpçaq, xakas, yakut, tuva dil elementləri müəyyən rol oynayırdı.

M. Kaşğarının “Divani lüğət-it türk”, Y. Balasaquninin “Qutatqu bilik”, Əbu Həyyan əl-Qərnatinin “Kitabül-əl idrak lisanül əl-ətrak”, Qütbün “Xosrov və Şirin”, “Dədə Qorqud” dastanları, “Dastani Əhməd Hərami”, Səyyad Həmzənin “Yusif və Züleyxa” və s. əsərləri orta türk dövrünün bir qisim yazılı abidələri kimi götürmək olar.

3.1.4. Yeni türk dövrü

Yeni türk dövrü iki mərhələyə bölünür:

1.tayfa birliklərindən müasir türk dillərinin əmələ gəlməsi mərhələsi;

2.müasir türk dilləri mərhələsi.

Birinci mərhələdə oğuz,qıpçaq,karluq-uyğur,bulqar,uyğur-oğuz kimi türk tayfa birlikləri yaranmışdır.Bu tayfalar yayıldıqları ərazilərin yaxın və uzaqlığından asılı olaraq bir-birindən fonetik,leksik və qrammatik quruluşunda müəyyən fərqləri olan türk dillərini yaratmışdır.Məlumdur ki,hələ orta türk dövründə ayrı-ayrı türk tayfalarının birliklər yaratması mümkün olmuşdur.Oğuz tayfaları qədim səlcuq,qədim türkmən və qədim bulqar tayfaları əsasında müasir türk dillərinin yaranması ilə şərtlənir:qədim Azərbaycan,qədim türkmən,qədim osmanlı,Azərbaycan,türk,türkmən,qaqauz dilləri.Cığatay,Xaqaniyyə türkcəsi əsasında karluk və uyğur tayfa birliklərindən özbək uyğur dilləri yaranır.

Oğuz və karluq tayfalarının güclü təsiri altında qıpçaq tayfa birliklərindən müasir qazax,qaraqalpaq və noqay dilləri,müasir qırğız,altay dilləri formalaşır.Şərqdə uyğur oğuz,hun tayfa birliklərindən tuva,xakas,şor,barabin,çulum tatarlarının dili yaranmışdır.Çuvaş dili hun,tukyu və yeni eranın ilk yüzilliklərində bulqar,xəzər,avar və s.dillərin təsiri altında formalaşmışdır.

Yakut dili hun,tukyu,tunqus,monqol dillərinin təsiri altında formalaşmışdır.

İkinci mərhələ XX əsrin əvvəllərindən başlayır.İkinci mərhələnin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki,yazısı olmayan türk dilləri yazıya malik olmuş,onlar ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir.Bundan başqa,bu dövrdə əlifba islahatı aparılmış,ərəb əlifbasından latın,kiril əlifbalarına keçilmişdir.

Yeni türk dövrünün ikinci mərhələsində türk dillərinin fonetik sistemində müəyyən dəyişikliklər olmuşdur.Alınma sözlərin təsiri ilə yeni fonemlər (ü,h,v,f,x,ç və s.) əmələ gəlmişdir.Eyni zamanda alınma sözlər sayəsində türk dillərində vurğunun yeri bəzi sözlərdə qeyri-sabit olmuşdur.

Rus qrafikası əsasında yaradılan əlifba türk dillərində eyni fonemin variantlarını ,başqa sözlə,qrafik şəkillərini yaratmışdır:Ө-Ö,ОБ,Ё,Ә-А,АБ,У-У,УБ,Г-Г,Н-НГ,НБ,Ң-Ж,Д Ж, Ж və s.

İkinci mərhələdə türk dillərinin leksik tərkibinin zənginləşməsində dialekt və şivə sözləri,o cümlədən başqa dillərdən alınma sözlər əsas rol oynamışdır.

Bu mərhələdə türk dillərinin qrammatik quruluşu az da olsa zənginləşmişdir.

3.1.5.Ən yeni türk dövrü

Bu dövr müstəqil respublikaların - dövlətlərin yaranması ilə səciyyələnir. Məsələn, Azərbaycan Respublikası,Özbəkistan Respublikası,Türkmənistan Respublikası və s.Ən yeni tyürk dövründə türk xalqları milli müstəqilliyini əldə etməklə yanaşı,öz dillərini,mədəniyyətlərini də müstəqil şəkildə,milli maraqlarına uyğun olaraq inkişaf etdirmişlər.

Ədəbiyyat

1.B.Xəlilov.Türkologiyaya giriş.Bakı,"Bakı Çap Evi",2013

2.M.Yusifov.Türkologiyaya giriş.Bakı,2001

3.N.Cəfərov.Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış.Bakı,2000